

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Качараба С.П., Сіромський Р.Б.

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАРОД, ЗАБУТИЙ В ІСТОРІЇ

*(Україна в історії Європи ХІХ – початку ХХІ ст.: історичні
нарис: монографія.*

*За ред. чл.-кор. НАН України С.В. Віднянського. Київ: Інститут
історії України НАН України, 2020. 814 с.)*

Події 2013-2014 років у нашій державі, які розпочиналися з Євромайдану, а завершилися Революцією Гідності, змусили світову громадськість говорити не тільки про «битву за майбутнє Європи», але і спровокували дискусію про місце України в об'єднаній Європі, зокрема крізь призму спільного минулого (Тімоті Снайдер, Сергій Плохій, Ярослав Грицак). Українські землі перебували в епіцентрі багатьох переломних моментів європейської історії, чого хоча б варті геополітичні катаклізми ХХ ст., зокрема світові війни як спроба продовжити існування великих імперій (до того ж коштом українських земель). Поява у 1991 р. на політичній мапі Європи незалежної України стала виразом новітньої імперії, званій Радянським Союзом. Цю подію авторитетний американський геостратег Збігнев Бжезинський назвав «однією з трьох найбільших геополітичних подій ХХ століття» (поряд із розпадом Австро-Угорщини і початком «холодної війни»). І от через менше, ніж чверть століття, події навколо України претендують на те, щоби бути вписаними в історію як призвідник до чергових геополітичних змін. З футурологічної перспективи європейський вибір України може мати далекосяжні наслідки для всієї євроспільноти, яка живе за прагматичними принципами і не завжди зважає на уроки минулого.

Серед найновіших і водночас науково вартих уваги досліджень, які розкривають місце і роль України в європейській історії, виділяється монографія авторського колективу Інституту історії України НАН України, виконана за редакцією і під науковим керівництвом доктора історичних наук, професора, член-кореспондента НАН України Степана Віднянського. Зазначене дослідження є узагальнюючим результатом науково-пошукової роботи відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України, в якому сформована та діє наукова школа «Української історичної європеїстики». Серед авторів монографії – наукові співробітники Інституту історії України НАН України д.і.н. С.В. Віднянський, к.і.н. О.М. Горенко, к.і.н. О.А. Іваненко, к.і.н. Н.В. Кривець, д.і.н. О.Є. Лисенко, д.і.н. А.Ю. Мартинов, д.і.н. І.Б. Матяш, к.і.н. В.В. Піскажова, к.і.н. Г.О. Харлан, а також д.і.н. М.М. Вегеш (Ужгородський

національний університет), д.і.н. О.В. Даниленко (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), д.і.н. О.О. Кураєв (Інститут української історіографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України), к.політ.н. О.О. Мітрофанова і к.і.н. Є.В. Сафар'янс (Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»), М.О. Кононенко і М.С. Точицький (Міністерство закордонних справ України).

У рецензованій монографії на основі різноманітних джерел у формі історичних нарисів проаналізовано місце України в європейському історичному процесі ХІХ – початку ХХІ ст. Монографія складається з трьох розділів, які за хронологічно-проблемним принципом послідовно розкривають європейські рецепції України у ХІХ – на початку ХХ ст., «українське питання» в європейській історії ХХ ст. і, нарешті, місце незалежної України в європейському інтеграційному процесі.

У першому розділі дослідження «*Європейські рецепції України у ХІХ – на початку ХХ ст.: джерела, напрями, суспільно-політичні й культурно-цивілізаційні впливи*» автори простежили історичну ретроспективу взаємин українців з іншими європейськими народами. Вони висунули й обґрунтували гіпотезу про минуле українського народу як «нерозривну складову загальноєвропейського та всесвітнього цивілізаційного поступу» (с. 9). У цьому контексті дослідники дотримуються погляду на українські землі як «щит від кочовиків», природний, цивілізаційний, гідрографічний, соціально-економічний й етнорелігійний кордон – таку собі «браму Європи». Погоджуємося, що цей чинник сприяв формуванню особливої прикордонної ідентичності й ментальності українців. Цивілізаційний вибір України автори пов'язують із Хрещенням Русі-України 988 р., що сприяло поглибленню політичних і культурних зв'язків Русі з європейським світом (на наш погляд, не зовсім вдалим є використовуваний термін «Давньоруська держава»). Варто мати на увазі й той факт, що «прилучення до християнства» відбувалося крізь призму візантійсько-болгарського світосприйняття, а це спричинило до певних розходжень із західною католицькою традицією. Це однак не стало на заваді міждинастичним шлюбом ХІ ст., які успішно лобював «тесть Європи» Ярослав Володимирович (Мудрий).

Українські землі залишалися зоною важливих історико-культурних контактів і після політичної роздробленості Русі-України та припинення існування Галицько-Волинської держави. Яскравий фрагмент спільного минулого – це поширення магдебурзького права, унаслідок чого чимало українських міст впровадили систему самоврядування за європейським зразком. Новий етап спільної історії – це творення Речі Посполитої, яку автори рецензованої монографії називають «форпостом європейської цивілізації і каталізатором вестернізаційних процесів як противаги культурно-цивілізаційним впливам Сходу на слов'яно-балтійських теренах» (с. 22). Ці вестернізаційні процеси однак не завжди знаходили підтримку з боку місцевих еліт, як це, наприклад,

трапилося із прийняттям церковної унії 1596 р. в Бересті. У перспективі наступних століть новоутворена уніатська (греко-католицька) церква стала важливим чинником збереження національної ідентичності й долучення українців до західної католицької традиції.

Ревним захисником православ'я, яке сприймалося як тогочасний виразник культурної тотожності, судилося стати козацтву. Козаки були невід'ємними учасниками європейських баталій, оборонцями Європи від турецької експансії, творцями Української держави (Держави Війська Запорозького), яка отримала визнання тогочасних європейських правителів. Національна революція 1648-1657 рр. (Визвольна війна українського народу), за сміливим твердженням авторів, «викликала широкий резонанс у європейських країнах, її масштаби й наслідки змінили стратегічний баланс сил і вплинули на загальний політичний клімат у Європі» (с. 27). Ці події автори монографії ставлять в один типологічний ряд із Нідерландською революцією (1566-1648), Селянською війною в Німеччині (1524-1526), Англійською революцією XVII ст. та Французькою революцією останньої чверті XVIII ст. Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького стала початком кінця Речі Посполитої, а входження Гетьманщини під протекторат Московського царства перетворило колись периферійну країну на помітного гравця європейської політики. Суб'єктність Української держави (під різними назвами) не надовго відновлювалася, зокрема зусиллями гетьманів Івана Виговського (Гадяцький трактат) та Івана Мазепи (союз із Швецією та польським королем Станіславом Лещинським).

В останній третині XVIII ст. на зміну поділові українських земель по Дніпру на Лівобережну і Правобережну частини прийшло розділення по лінії державного кордону між імперіями Романових і Габсбургів. Обидві правлячі династії вдавалися до колонізації приєднаних територій, ініціюючи заселення окремих їх частин різними європейськими народами – німцями, болгарами, сербами, греками, чехами тощо. Ґрунтовним можна вважати виклад історії цих народів у громадсько-культурному й освітньому житті українських губерній Російської імперії, здійснений на основі маловідомих архівних документів. Цікавим є аналіз міжслов'янських зв'язків у контексті національно-культурного відродження слов'янських народів та внеску університетів Наддніпрянської України в розвиток міжслов'янських культурних зв'язків. Українське національне відродження XIX ст. цілком вписується в канву національних відроджень тогочасних недержавних народів південної та східної Європи. Під впливом романтизму у Європі зросло зацікавлення «європейським народом, забутим в історії», себто українцями. У багатьох країнах Європи у XIX ст. були закладені підвалини міждисциплінарної науки – україністики. З огляду на це, автори дослідження простежили європейські культурно-цивілізаційні рецепції України, зокрема українську проблематику в німецькій літературі першої половини XIX ст. (зазначимо, що ця частина написана на основі оригінальних

німецьких матеріалів) та українсько-німецького й українсько-болгарського культурних діалогів.

Напередодні та під час Першої світової війни «українське питання» перетворилося на вагомий чинник міжнародного життя, хоча в це поняття європейські політичні еліти вкладали власний сенс і розуміння. На жаль, мусимо погодитися з твердженням, що практично для всіх європейських держав українські державні утворення 1917-1923 рр. «становили лише тактичний інтерес і розглядалися виключно як знаряддя власної національної політики» (с. 285). Втім, державотворчий досвід ХХ ст. важко переоцінити, а сам факт утворення незалежних УНР та ЗУНР вивели Україну за межі гегелівської когорти «неісторичних народів». Оглядом цих подій розпочинається другий розділ рецензованого дослідження *«Українське питання та Україна в європейській історії ХХ століття»*. У цьому розділі автори торкнулися складних питань національного державотворення в Центрально-Східній Європі після завершення Першої світової війни, зокрема і на українських землях. Наголошується: «Центрально-Східна Європа стала не лише головним театром воєнних дій, а фактичної й головною причиною і предметом світової війни, адже практично всі її учасники мали свої інтереси, цілі та плани в цьому регіоні» (с. 273). Після війни втілити наміри переможців у цьому регіоні, зокрема ідею президента США Вудро Вільсона про національне самовизначення й кордони за національною ознакою, було вкрай непросто. До всіх недоліків Версальської системи міжнародних відносин додалося російське питання, яке стало дестабілізуючим чинником у Європі. «Мур байдужості, ігнорації, ворожнечі» намагалась пробити молода українська дипломатія, яка спрямовувала свою діяльність на забезпечення широкого міжнародного визнання України та здобуття міжнародної підтримки у її державницьких прагненнях (цій проблемі присвячений окремий параграф дослідження). Причини невдач у змаганнях за українську державність убачаються в «ідеологічно-стратегічних мотивах Антанти й США, збройному експансіонізмі претендентів на українські землі, впливі революційних подій у Центрально-Східній Європі, відсутності єдності в українському визвольному русі» (с. 287-288). Відштовхуючись від геополітичних реалій тогочасної системи міжнародних відносин, українські землі вже вкотре були поділені всевладними творцями нової повоєнної Європи, цього разу – між чотирма державами: більшовицькою Росією, Польщею, Чехословаччиною та Румунією. Втім, нерозв'язане українське питання залишалося важливою складовою внутрішньополітичного життя в цих країнах упродовж усього міжвоєнного періоду. Після поразки визвольних змагань у колах української політичної еміграції, значні осередки якої були у Європі, зокрема в Чехословаччині та Німеччині, відбувалося переосмислення стратегії і тактики державотворення. У цьому контексті дослідники слушно зазначають, що українські емігранти «не перетворилися на безлику людську масу... [і] виявили достатні внутрішні сили

для самоорганізації та збереження себе як частини українського етносу» (с. 358).

Радянський період історії України, попри всі деструкції тоталітаризму, у колективній монографії трактується з позицій «універсальної ідеї історичної спадковості», зокрема стверджується, що «принципи наступності й послідовності вимагають розглядати історію України та її відносин із зовнішнім світом від найдавніших часів до сьогодні як єдиний державотворчий процес» (с. 407). Під таким кутом зору розглядається міжнародна діяльність УСРР/УРСР. До того ж варто брати до уваги квазі суверенітет останньої, як і її сумнівну до 1945 р. міжнародну правосуб'єктність (у відповідному параграфі, натомість, приймається твердження про УСРР як суб'єкта міжнародних відносин, с. 409). Втім, УРСР не мала міжнародних зобов'язань перед європейськими країнами, вона відгородила себе ідеологічно та функціонально від діяльності УНР, провадила з нею дипломатичну боротьбу, а всі її міжнародні ініціативи диктувалися з Москви.

Напередодні та під час Другої світової війни (1939-1945 рр.) українці опинилися посередині між двома конкурентними європейськими проектами, заснованими на тоталітарних ідеологіях і спрямованих на світове панування (нацизм та комунізм). Це протистояння спричинило величезні людські втрати, що дало підстави американському історикові Тімоті Снайдеру назвати українські землі «кривавими». Фактично, у контексті подій кінця 1930-х років «українське питання» у Європі зводилося до державної приналежності українських етнічних територій, а з огляду на корінні інтереси української політичної нації – до боротьби за власну суверенну державу (с. 487). Першою ж українською територією, якій довелося зіткнутися з реаліями загальноєвропейської кризи, викликані амбіціями очільника Третього Райху, стало Закарпаття (дипломатичні перипетії навколо державно-політичного статусу цього регіону прописані дуже ґрунтовно). Погоджуємося з авторською думкою, що події навколо Закарпаття (Підкарпатської Русі) стали своєрідним індикатором політики нацистського керівництва в «українському питанні», зокрема для національно орієнтованої еміграції. Водночас надміру детальний опис подій на українських землях в роки війни дещо виходить за межі задекларованих авторами завдань і вибивається з європейського контексту дослідження (с. 498-529).

Оригінальною і вдалою вважаємо спробу авторів визначити місце України на європейській мапі. Зокрема зазначається, що «на ментальній карті Західної Європи УРСР, найімовірніше, виглядала як «периферія периферії» щодо їхнього ставлення до «радянської» Східної Європи. Натомість у свідомості східноєвропейців УРСР сприймалася як складова СРСР. Своєю чергою Східна Європа сприймалася в УРСР як «наш» близький Захід» (с. 541). Враховуючи уроки історії Центрально-Східної Європи, робиться висновок, що «ідея

європейської інтеграції має стати консолідуючою для всього українського суспільства» (с. 575).

Третій розділ *«Незалежна Україна в європейському інтеграційному процесі»* торкається проблеми єдності внутрішньої і зовнішньої політики нашої держави в умовах глобалізації та європейської інтеграції. Запропонований виклад є оригінальним і узагальнюючим аналізом новітньої української історії. Основну увагу зосереджено на етапних моментах взаємин нашої держави з Європейським Союзом (ЄС), внутрішньополітичній дискусії щодо майбутнього України в об'єднаній Європі. Рубіжною датою у цих процесах можна вважати російсько-грузинську війну 2008 р., яка «засвідчила, що Україна де-факто перетворилася на буферну зону між Росією та Заходом» (с. 602).

Після президентських виборів 2010 р. у зовнішній політиці України проявилися «рецидиви багатовекторності», що нівелювало багато попередніх починань. На Вільнюському саміті «Східного партнерства» ЄС 28-29 листопада 2013 р. тоді чинний президент України В. Янукович, а згодом політичний утікач, незважаючи на «безпрецедентну громадську підтримку політичної асоціації та економічної інтеграції України з Євросоюзом», відмовився від підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС. У час, коли європейські політики «жалкували», чимало українців вийшли на Євромайдан, щоби висловити свою незгоду із рішенням влади. Європейські прагнення українського суспільства дисонували з позицією Російської Федерації, яка категорично не сприймала євроінтеграційних намірів сусідньої незалежної держави. Відновлення активної співпраці з ЄС стало можливим унаслідок Революції Гідності, коли нове українське керівництво доклало максимум зусиль до підписання Угоди про асоціацію з ЄС та скасування візового режиму. Знаковим можна вважати Закон України 2019 р. «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)», який привітали очільники країн-членів ЄС. Водночас, у монографії наголошується, «щодо перспектив європейської інтеграції України... необхідно позбутися хибного, занадто ідеалізованого уявлення про її змістовне наповнення й часові рамки та чітко окреслити концептуальні засади і стратегію реалізації цього цивілізаційного вибору України» (с. 667).

Відновлення євроінтеграції України відбувалося на тлі воєнної агресії Російської Федерації, безпосереднім наслідком якої стала окупація Криму та затяжна війна на Донбасі. Автори рецензованої монографії проаналізували реакцію міжнародного співтовариства на т.зв. «кримський референдум» і виклали його історико-правову оцінку. Завершується монографія розглядом позиції ЄС щодо «російсько-українського збройного конфлікту» у 2014-2019 рр. (на прикладі ФРН, Франції та Австрії).

Рецензоване дослідження, безумовно, є цінним, актуальним і таким, що допоможе знайти відповіді на злободенні питання сучасних відносин України і ЄС. Українці змінювали перебіг історії Європи, але й події в Європі мали визначальний вплив на ситуацію в Україні. Україна – не тільки результат волелюбства українців, але й наслідок складних пертурбацій європейської історії. Однозначно те, що нині започатковано нову модель співпраці між Україною і рештою Європи, що ґрунтується на спільних цінностях: свободи, демократії, поваги до прав людини, верховенства права. Певні, що від того, якою буде Україна, залежить і майбутнє Європи. Чи буде Україна повноцінною складовою Європи, чи «Європа» залишатиметься недосяжним ідеалом, передусім залежить від кожного українця зокрема, і не в останню чергу від істориків.